

Сергій Добржанський (м. Чернівці)

кандидат історичних наук,

доцент кафедри історії України

Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича

E-mail: dobrserg2128@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2443-3591>

Міста Волинської губернії у довідкових виданнях другої половини XIX – початку XX ст.

У статті проаналізовано особливості висвітлення розвитку міст Волинської губернії в довідникових виданнях другої половини XIX – початку XX ст. Основна увага акцентована на порівняльному аналізі статистичних даних щодо чисельності та структури населення, наявності житлової і транспортної інфраструктури тощо. Доведено, що у другій половині XIX – на початку XX ст. було надруковано досить велику кількість довідкової літератури, присвяченої Волинській губернії та безпосередньо її містам. Відповідні видання зазвичай мали певне тематичне спрямування і, залежно від цього, власну специфіку інформаційного наповнення. Книги, підготовлені за участі Військового відомства вирізнялися наявністю даних стратегічного характеру (наприклад, про розвиток інфраструктури), які могли бути корисними у випадку війни; Міністерства внутрішніх справ – статистикою промислового та фінансового характеру, адже саме це відомство відповідало за розвиток міського господарства; Волинської єпархії – відомостями про православні церкви та релігійний розвиток. Тим не менш, практично у кожному із видань можна знайти загальні історичні відомості та поточні демографічні показники. Об'єднувало їх і антисемітське спрямування: чисельне у містах єврейське населення часто звинувачувалося в негігієнічності та торговельно-фінансовому засиллі. Відзначено, що Волинська губернія вирізнялася відносно невеликою кількістю міст, які за багатьма показниками поступалися, наприклад, південноукраїнським полісам, що знайшло своє відображення у тогочасній довідковій літературі.

Ключові слова: місто, Волинська губернія, довідник, інфраструктура, населення, статистика.

Serhii Dobrzhanskyi (Chernivtsi)

Candidate of Historical (Ph. D. in History), Associate professor,

Department of history of Ukraine,

Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University

E-mail: dobrserg2128@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2443-3591>

Cities of Volhynian governorate in references works of the second half of the XIX – early of the XX century

The article analyzed the features of urban development of Volhynian Governorate in references works of the second half of XIXth – early of the XXth century. The basic attention was accented on the comparative analysis of statistical data, on the quantity and the structure of the population, availability of residential and transport infrastructure and so on. In the second half of the nineteenth and early twentieth centuries, various government agencies published many reference books. Each of the publications had its own thematic direction and specificity of information content. Books of the military Ministry distinguished by the presence of strategic data (for example, on infrastructure development), which are useful in the case of war. There are a lot of industrial and financial Statistics in the Ministry of Internal Affairs publications. This agency is responsible for the development of the municipal economy. The publication of the Volyn diocese contained information about the Orthodox Churches and religious development. Almost every edition has general historical information and current demographics. Most books have anti-Semitic direction. The urban Jewish population was blamed for the lack of hygiene and financial and financial domination. It was noted that the Volhynian Governorate was characterized by the relatively small number of cities which by the many indicators were inferior to, for example, polis of South Ukrainian. This influenced the peculiarities of the then reference literature.

Key words: city, Volhynian Governorate, Reference work, infrastructure, population, Statistics.

Суттєве зростання кількості краєзнавчих досліджень упродовж останніх років актуалізує важливість систематизації відповідної друкованої продукції та інтеграції отриманих знань локального рівня у загальноісторичний контекст. На шляху до цього постає необхідність більш ретельного вивчення напрацювань попередніх періодів, порівняльного аналізу досліджень регіонального характеру. Обравши в якості об'єкту вивчення міста Волинської губернії другої половини XIX – початку XX ст., нами було поставлене завдання характеристики висвітлення їх розвитку у тогочасних довідкових виданнях, які досить часто нехтуються фахівцями. Тим не менш, цей специфічний вид літератури потребує належного опису та оцінки з точки зору інформаційного наповнення і можливості використання в якості доповнень до архівних даних чи джерел інших видів.

Емпіричну базу статті сформував комплекс різноформатних та різновекторних довідників історичного, географічного, економічного, військового, статистичного, демографічного, релігійного та ін. спрямування, які, зважаючи на змістове наповнення статті, виступають в якості об'єкту дослідження. Залежно від галузі знань відповідні видання мають досить різне фактологічне наповнення, відтак волинські міста у них постають або в узагальненому синтетичному вигляді, або на перше місце виходить лише певний аспект, наприклад, відомості про чисельність і

структуру населення, культові споруди, розвиток промисловості та сільського господарства, тощо. Поза науковим аналізом представленої розвідки залишився сегмент довідникової літератури, яка не містить інформації урбаністичного характеру в контексті обраного вектору, наприклад, пам'ятні книги, адрес-календарі, народні календарі і т. п. Натомість у полі зору перебували, головним чином, довідники, які охоплюють Правобережжя¹ або лише Волинську губернію² (в тому числі окремі частини серійних чи багатомних видань); а також загальні та різногалузеві нариси і описи окремих міст³.

Частина обраного для аналізу сегменту літератури має загальне географічне та топографічне спрямування із тематичними вкрапленнями інформації про окремі аспекти розвитку міст. Наприклад, присвячений Волинській губернії окремий том спеціалізованого видання «Військово-статистичний огляд Російської імперії» за 1850 р. містить інформацію про кількість будинків різного типу 12 тутешніх міст. Зібрані дані ґрунтувалися на статистиці отриманій від місцевої поліції, тож є досить репрезентативними. Щоправда, вони відображають ситуацію до 1848 р., коли відбулася серія пожеж у Новоград-Волинському, Старокостянтиніві, Заславі, Острозі, Дубно, Ковелі, Луцьку та Рівному. Враховуючи те, що більшість будинків були дерев'яними, наведені варто застосовувати винятково станом на середину XIX ст.

¹ Днестр и Приднестровье: Описание губерний: Подольской, Бессарабской и Волынской. СПб.: Досуг и дело, 1878. С. 31–40; Весь Юго-Западный край: справочная и адресная книга по Киевской, Подольской и Волынской губерниям. К.: Тип. Л.М. Фиша и П.Е. Вольфсона, 1913. 1115 с.

² Военно-статистическое обозрение Российской империи. Т. 10: Юго-Западные губернии: Ч. 3: Волынская губерния. СПб.: Тип. Деп. Ген. штаба, 1850. [3], 158, 32, [20] с.; Волынская губерния // Городские поселения в Российской империи. Т. 1. СПб.: Тип. Тов. «Общественная польза», 1860. С. 366–417; Военно-статистическое обозрение Волынской губернии. Ч. 1 / сост. А. Забелин. К.: Тип. штаба Киев. воен. окр., 1887. XXXVI, 368 с.; Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 года / Изд. Центр. Стат. комитета М-ва вн. дел; под ред. Н.А. Тройницкого. [Вып.] VIII. Волынская губерния. СПб: Тип. кн. В.П. Мещерского, 1904. [6], XX, 282 с.; Список населенных мест Волынской губернии / Издание Волынского губернского статистического комитета. Житомир: Волынская губернская типография, 1906. 222 с.

³ *Вержбицкий Т.И.* Краткое описание города Житомира. Житомир, 1889. 32 с.; *Зуц Н.И.* Описание города Староконстантинова от начала основания до наших дней (1561–1884). Староконстантинов, 1884. 86 с.; *Тедорович Н.И.* Город Заславль Волынской губернии. Исторический очерк. Почаев: Тип. Почаево-Успенской лавры, 1891. 52 с.; *Его же.* Город Владимир Волынской губернии в связи с историей Волынской иерархии. Исторический очерк. Почаев, 1893. [2], 234, 269, [3], XIII с.; *Его же.* Город Кременец Волынской губернии: Церковно-исторический очерк. Почаев, 1890. 70 с.; *Его же.* Город Староконстантинов Волынской губернии, основанный в 1561 году князем Константином Константиновичем Острожским. Исторический очерк. Почаев, 1894. 73 с.

ТАБЛИЦА РАЗМѢЩЕНІЯ ЖИТЕЛЕЙ ПО ГОРОДАМЪ.

Названіе го- родовъ.	Всѣхъ вооб- ще.	Камельныхъ	Деревя- ныхъ.	Казенныхъ.	Обществен- ныхъ.	Частныхъ.	Песуцкихъ постой.	Освобожд- енныхъ отъ постой.
Губернск. гор.								
Житомиръ . . .	1,242	46	1,196	8	19	1,215	1,097	145
Уѣздные гор.								
Новог.-Вольн. (*)	511	11	500	8	9	494	397	114
Староконстан. (*)	738	91	647	3	7	728	722	16
Заславъ . . . (*)	925	33	892	»	6	919	814	111
Острогъ . . . (*)	557	44	513	4	15	538	545	12
Дубно . . . (*)	716	31	685	3	13	700	616	100
Кременецъ . . .	1,025	48	977	8	4	1,013	684	341
Владиміръ . . .	563	21	542	6	4	553	549	14
Ковель	447	(*) 2	445	7	5	435	385	62
Луцкъ	589	(*) 31	558	7	8	574	589	»
Ровно (*)	502	38	464	6	3	493	496	6
Овручь	457	3	454	2	2	453	438	19
Итого во всѣхъ городахъ губер.	8,272	399	7,873	62	95	8,115	7,332	940

Военно-статистическое обозрение Российской империи. Т.10. Ч.3: Волинская губерния, СПб., 1850, с.71

У цілому, незважаючи на офіційний характер «Військово-статистичного огляду Російської імперії», який видавався Топографічним відділенням Генерального штабу, у ньому представлено досить об'єктивну і, разом із тим, критичну оцінку по відношенню до інфраструктури міст Волинської губернії. «Вулиці всюди небруковані, за винятком губернського міста Житомира та головних вулиць у містах: Дубно, Кременець, Новоград-Волинський і Старокостянтинів. Тротуари для пішоходів вимощені дрібним камінням лише у губернському місті Житомирі і то на головних вулицях. У інших містах таких тротуарів ніде немає, а замість них, для проходу у брудну пору, навесні та восени, зроблено дерев'яні кладки, з однієї або обох сторін вулиці ... [які] досить вузькі і, здебільшого, без канав для стоку води» – констатовалося у виданні⁴.

Через десять років, у 1860 р., вже Міністерство внутрішніх справ, Господарський департамент якого займався питаннями розвитку міського господарства та управління, почало публікувати власні статистичні дані, що збиралися за посередництва губернаторів та Центрального статистичного комітету. Відповідне ґрунтовне видання слугувало інформаційно-аналітичною базою, яка

використовувалася для підготовки реформи 1870 р. Окрема частина першого тому вміщувала інформацію про 12 міст Волинської губернії, зокрема загальні історичні відомості починаючи із часів приєднання цих територій до складу Російської імперії та зміни в адміністративному статусі, інформацію про прибутки і видатки, особливості системи управління, землеволодіння і чисельність населення, державні присутственні місця, наявні станові пільги, а також подекуди про становище єврейського населення. Найважливішу, представлену у цьому міністерському виданні, статистику за 1858 р. було нами синтезовано у вигляді таблиці (див. табл. 1).

Натомість інформація про 139 містечок обмежувалася одним реченням із відомостями про їх приватновласницький чи казенний характер. Подекуди додавалася дата заснування і короткі відомості про ті чи інші події з історії⁵. Максимально повна статистика про населення всіх цих містечок губернії із поділом на соціальні верстви (дворянство та духовенство, купці й міщани, селяни) і релігійні групи (християни та євреї) станом на 1870 р. була представлена лише в одному виданні – п'ятому томі «Матеріалів, які стосуються нового суспільного устрою в містах імперії»⁷. Подане у

⁴ Военно-статистическое обозрение ... Ч. 3: Волинская губерния ... С. 72.

⁵ Волинская губерния // Городские поселения в Российской империи. Т. 1 ... С. 366–405.

⁶ Там же. С. 406–417.

⁷ Материалы, относящиеся до нового общественного устройства в городах Империи (Городовое положение 16 июня 1870 г.) / Хозяйств. департамент мин-ва внутр. дел. Т. 5. СПб.: Тип. Мин-ва внутр. дел, 1879. С. 103–107.

Населення, фінанси та землі міст Волинської губернії у 1858 р.⁵

Місто	Населення	Прибутки	Видатки		Землі (у десятинах)
			(у рублях)		
Житомир	18 502	19 061,17	16 624,42		4490
Володимир-Волинський	5306	2266,35	1968,56		2793
Дубно	8222	1979,66	1911,96		—
Заслав	8622	2364,45	2356,96		—
Ковель	3646	2684,62	2124,42		4744
Кременець	5128	3804,13	4016,54		5183
Луцьк	6362	3331,4	3368,48		746
Новоград-Волинський	6561	7027,56	6890,06		5338
Овруч	4511	1932,69	1479,27		4105
Острог	7645	2500,58	2500,08		—
Рівне	5054	2010,61	1985,46		—

статті зображення репрезентує відповідні дані на прикладі Житомирського повіту. Доцільно вказати, що цю книгу ми згадуємо побіжно, оскільки вона не відноситься до виокремленої категорії «довідкових видань». Головним чином, у ній вміщено

документи, які стосуються особливостей підготовки та запровадження реформи міського самоуправління 1870 р. Тим не менш, представлені у ній статичні відомості про містечка Волинської губернії мають важливе джерельне значення.

НАИМЕНОВАНИЕ ГУБЕРНІЙ, УЪЗДОВЪ И МѢСТЕЧЕВЪ.	Число жителей обоаго пола.	Въ томъ числѣ:				Продѣльное отношеніе къ общему числу жителей.			
		Дворянъ и лицъ духовнаго званія.	Купцовъ и мѣщанъ.		Лицъ сельскаго состоянія		Лицъ городскихъ сословій.	Лицъ сельскаго состоянія.	Евреевъ.
			Христіанъ.	Евреевъ.	Христіанъ.	Евреевъ.			
Волинской губ.									
<i>Житомирскаго уѣзда.</i>									
Пулинъ	799	27	52	300	420	—	46,2	53,8	37,5
Ушомиръ	2076	14	60	1296	706	—	66	34	60,5
Горошья	788	12	10	316	450	—	42,9	57,1	40,1
Черняховъ	2394	12	40	1350	992	—	42,9	57,1	56,1
Левковъ	2117	20	5	510	1582	—	25,2	74,8	24
Пятки	1937	13	—	766	1158	—	40,2	59,8	39,5
Чудновъ	3396	30	132	1688	1546	—	54,5	45,5	49,7
Трояновъ	3015	25	126	676	2188	—	27,5	72,5	22,4
Краснополь	1729	8	—	136	1585	—	8,3	91,7	7,8
Янушполь	2030	22	18	314	1676	—	17,5	82,5	15,9
Райгородокъ	1038	24	—	380	634	—	38,9	61,1	36,7
Лещинъ	1658	16	8	630	1004	—	39,4	60,6	37,1
Старая Котельня	1650	72	—	460	1118	—	32,2	67,8	27,8
Новая Котельня	646	12	—	24	610	—	5,8	94,2	3,7
Ивница	1836	6	—	480	1350	—	26,4	73,6	26,1
Кодня	192	30	40	544	1308	—	68	32	28,3
Червонная	1059	13	—	220	826	—	22	78	20,7
Пражевъ	430	—	—	30	400	—	7	93	7
Андрушовка	1370	5	—	5	1360	—	0,7	99,3	0
	31890	361	491	10125	20913	—	34,5	65,5	31,7

Дещо видозмінений характер мала пізніша редакція «Військово-статистичного огляду Волинської губернії» за 1887 р., яка вмішувала окремих розділ, присвячений найбільшим містам. Подібно до попереднього за 1850 р., вже згаданого вище, у цьому виданні, представлена досить критична оцінка зовнішнього вигляду основних центрів: «всі вони [міста], за винятком Житомира, який отримав деяке впорядкування, мають цілком однаковий вигляд і вирізняються вкрай брудним виглядом». У якості більш охайних виділено Новоград-Волинський, Дубно та Кременець, «всі інші, особливо єврейські частини всіх міст, вражають своїми антигігієнічними умовами». Констатувалося, що у повітових центрах є лише по одній-дві бруковані вулиці, а у Володимир-Волинському, Овручі та Старокостянтинові їх взагалі не було. Із представлених даних можна дізнатися про чисельність населення, наявність релігійних, торгових, промислових та культурно-освітніх установ у Житомирі, Овручі, Новоград-Волинському, Рівному, Луцьку, Ковелі, Володимир-Волинському, Дубно, Кременці, Острозі, Заславі та Старокостянтинові⁸. Крім того, окрема статистика по містах подана у різноманітних розділах, зокрема, про обсяги пасажирських і вантажних перевезень залізницями, рух телеграфної кореспонденції, розподіл лікарського персоналу, розвиток заводської та фабричної промисловості, наявність пожежних частин та ін.

Група довідкових видань, які охоплюють все Правобережжя («Південно-Західний край»), або декілька тутешніх та навколишніх губерній є менш інформативною. У одному із них за 1878 р. під назвою «Дністер і Придністров'я: Опис губерній: Подільської, Бессарабської і Волинської», подана інформація обмежується коротким описом статусу конкретного міста та фіксацією поточної чисельності жителів. Щоправда, джерела демографічної інформації не вказані, а заокруглення цифр до тисячі викликає сумніви у їх точності. У Житомирі зафіксовано проживання «до 40 000» жителів, Новограді-Волинському – «до 9000», Старокостянтинові – «більше 15 000», Заславі – «до 8000», Кременці – «до 12 000», Острозі – «до 8000», Рівному – «до 7000», Дубно – «до 15 000», Луцьку – «до

12 000», Володимирі-Волинському – «більше 5000», Овручі – «до 6000», Ковелі – не вказано. Подібно до цього присутні згадки і про деякі невеликі містечка, наприклад, Полонне (12 тис.), Корець (8 тис.), Радивилів (8 тис.), Вишнівець (3 тис.), Берестечко (3 тис.), Любомль (3 тис.), Баранівка (2 тис.), Волочиськ (2 тис.), Рожище (2 тис.). Із-поміж інших це видання вирізняють нестандартні, переважно досить критичні, оцінки розвитку та санітарного стану. Зокрема, вказувалося, що Житомир «завжди знаходився серед другорядних [міст], близьке сусідство із Києвом (140 верст) завжди шкодило місцевій самостійності»; Новоград-Волинський «особливого значення не має»; Старокостянтинів «велике і дуже брудне місто»; Заслав «особливого значення не має»; «торгове значення Кременця було досить велике, ... але із прокладанням [залізничної] гілки до Радивилова, яка оминула місто, воно зменшилося», у Радивиліві «цілий рік ярмарок, який затихає лише по суботах і по днях великих єврейських свят»; «торгове значення Рівного особливо зросло після проведення через місто киево-брестської залізниці»; Овруч «тепер невеликий і бідно влаштований ... [серед] жителів багато євреїв» тощо⁹.

Видання статистичних комітетів, губернського чи центрального, мають, головним чином, соціально-демографічне спрямування. Наприклад, у опублікованих даних перепису 1897 р. міський контекст виокремлено при розподілі наявного населення (у порівнянні із позаміським його частка у регіоні складала лише 7,8%), у тому числі за віковою, статевою, національною, релігійною та соціальною ознаками, рівнем освіченості¹⁰. Менший фактаж має «Список населених місць Волинської губернії» від 1906 р., який вміщує інформацію про кількість дворів, соціальних станів, жителів і судових дільниць¹¹.

Розлогі довідкові статті, присвячені всім населеним пунктам, подано у виданні 1913 р. «Увесь Південно-Західний край: довідкова та адресна книга по Київській, Подільській і Волинській губерніях». По відношенню до губернського, повітових та деяких відносно великих волосних центрів (зокрема, Радивилова, Полонного), крім безпосередньо інформації персонального харак-

⁸ Военно-статистическое обозрение Волынской губернии ... С. 351–359.

⁹ Днестр и Приднестровье ... С. 33–40.

¹⁰ Первая всеобщая перепись населения ... Волынская губерния ... С. III–XIV.

¹¹ Список населенных мест Волынской губернии ...

теру про місцевих діячів та різноманітні установи й організації, вміщено відомості про географічне розташування, основні етапи розвитку, чисельність населення станом на 1911 р. (із поділом на релігійні групи) та деякі загальні оціночні судження. Деякі із них:

– «... Житомир у даний час є цілком впорядкованим містом. Природні багатства місцевості надають живописний вигляд вулицям, яких нараховується 94, а провулків 87»;

– «багатий на історичне минуле, Володимир-Волинський на даний час відстав не лише у економічному, але і в культурному відношенні»;

– «у торгово-промислового значенні Полонне набуває все більшого значення, будучи центром фарфоро-фаянсової промисловості і лісової торгівлі».

Таблиця 2

Міста Волинської губернії у 1911 р.¹²

Місто	Населення (осіб)	Навч. заклади (к-сть)	Лікарні, здравниці (к-сть)
Житомир	87 650	41	15
Володимир-Волинський	15 720	5	2
Дубно	22 748	7	3
Заслав	14 593	3	3
Ковель	28 912	8	2
Кременець	21 871	10	2
Луцьк	28 141	6	5
Новоград-Волинський	21 173	6	2
Овруч	10 830	3	1
Острог	17 560	7	3
Рівне	33 722	13	2
Старокостянтинів	20 344	6	2

Дані, які стосуються волосних центрів та великих містечок обмежуються відомостями про чисельність їх населення, наявність різноманітних соціальних, побутових, навчальних, торгових та розважальних закладів. Наприклад, у *Житомирському повіті* найбільшими за населенням були: Чуднів (8640 осіб), Троянів (6053), Пулини

(5126); у *Володимир-Волинському*: Горохів (6871), Устилуг (5527), Любомль (4073); у *Дубенському*: Олика (5920), Берестечко (4965), Мізоч (2942); у *Заславському*: Славута (7878), Шепетівка (7566), Лабунь (6567); у *Ковельському*: Ратне (5085), Мацеїв (4216), Турійськ (3383); у *Кременецькому*: Радивилів (6976), Вишнівець (5933), Ланівці (2638); у *Луцькому*: Колки (4411), Торчин (4119), Володимирець (3693); у *Новоград-Волинському*: Любар (14 087), Корець (14 055), Полонне (13 386); в *Овруцькому*: Народичі (5570), Іскоростень (3730), Рокитне (3427); в *Острозькому*: Здолбунів (6410), Плужне (3620), Борисів (3500); у *Рівненському*: Тучин (7046), Степань (6400), Домбровиця (5650); у *Старокостянтинівському*: Красилів (8806), Волочиськ (5668), Кульчини (5477 осіб)¹³.

Аналізоване видання цікаве наявністю вступного економічного нарису, в якому окрема увага приділяється характеристиці регіону в цілому та безпосередньо торгово-промислового значення окремих міст Волинської губернії на початку ХХ ст. Привертає увагу порівняння Житомира із Бердичевом Київської губернії, обумовлене географічною близькістю та господарськими зв'язками. Водночас зазначено, що «у торговому відношенні Житомир грає роль передмістя Бердичева від якого віддалений на 40 верст. Загальний темп торгівельного життя Житомира вирізняється млявістю. Але, на противагу Бердичеву, Житомир добре забезпечений кредитними установами, які, у певній мірі, фінансують і торгівлю Бердичева». У якості основного торгового центру та «розподільчого ринку для різноманітних продуктів місцевого виробництва і споживання» західної та північної Волині названо Рівне. Серед усіхтутешніх міст лише Луцьк, Ковель, Дубно, Кременець і Старокостянтинів у 1900 р. мали торговий оборот на рівні 1–2 млн руб. Кожен населений пункт вирізнявся власним визначальним фактором розвитку. Дубно було центром торгівлі хмелем, у Луцьку розташовувався Окружний суд. Зверталася увага на те, що містечка Радивилів і Волочиськ отримували значні прибутки за рахунок наявності митних та важливих транспортних розв'язок, Володимир-Волинський активно розвивався в якості кінцевого пункту військової залізниці, тощо¹⁴.

¹² Підраховано за: *Весь Юго-Западный край ...* С. 664–890.

¹³ Там само.

¹⁴ Там само. С. 25–26.

Окрему, ще не названу, категорію аналізованих видань, які є об'єктом дослідження, формують «Огляди Волинської губернії» – додатки до щорічних звітів волинського губернатора¹⁵. Незважаючи на те, що вони мають загальнодержавний характер, інформація деяких підрозділів стосується винятково міст. У першу чергу мова йде про «міські прибутки та витрати», що було особливо важливим для Міністерства внутрішніх справ Російської імперії, яке щорічно збирало відповідну статистику. Ці цифри неодмінно публікувалися щороку і дозволяють об'єктивно оцінити результативність діяльності органів міського самоврядування, адже, з одного боку, бюджетні показники відображали дійсний стан економічного розвитку, а з іншого, напряму впливали на рівень добробуту жителів і конкретного населеного пункту загалом. Спочатку, у 1880-х рр., на основі представлених даних робився загальний висновок

про надходження у порівнянні із минулим роком (наприклад, «досить посередні» у 1885 р., «взагалі дуже задовільні» у 1886 р.), а пізніше, з кінця XIX ст., почали конкретно перераховуватися міста, у яких було зафіксовано падіння: у 1895 р. – Житомир, Ковель, Старокостянтинів, Заслав, Острог; у 1899 р. – Житомир, Новоград-Волинський, Ковель, Овруч¹⁶. Цікаво, що на початку XX ст. такі порівняння із минулим роком вже не публікувалися, залишилися лише дані про прибутки/видатки. Традиційно відзначалися міста, де було зафіксовано дефіцит бюджету. Наприклад, у 1903 р. – це Острог, Старокостянтинів і Дубно; у 1906 р. – Житомир та Новоград-Волинський; у 1909 р. – Кременець, Ковель, Овруч, Луцьк, Новоград-Волинський; 1912 р. – Житомир, Кременець, Луцьк та Острог¹⁷. Важливим показником неодмінно були показники недоїмок із розподілом по містах (див. табл. 3).

Таблиця 3

Недоїмки міст Волинської губернії у 1886–1914 рр.¹⁸

Місто	Недоїмки (у тис. руб., на початок указанного року)						
	1886	1896	1900	1904	1907	1910	1915
Житомир	26,8	13,85	10,4	30,73	632,45	555,03	801,54
Володимир-Волинський	3,4	2,9	2,84	3,82	8,8	8,57	17,55
Дубно	4,03	0,003	0	0	12,93	відсут. інф.	33
Заслав	6,1	6,3	1	0,3	8,58	відсут. інф.	0,13
Ковель	3,92	9,6	17,15	2,65	17,47	21,72	30,88
Кременець	0,14	4,68	6,65	3,2	0	14,08	38,57
Луцьк	8,02	5,55	6	8,66	17,9	8,4	8,4
Новоград-Волинський	8,2	21,2	23,7	41,85	60,8	59,48	74,02
Овруч	0,92	0,72	0,15	0,15	0	відсут. інф.	відсут. інф.
Острог	4,4	8	1,92	3,53	6,37	2,79	1,77
Рівне	2,96	13,6	8,55	11,1	5,06	3	280,07
Старокостянтинів	0	2,4	4,64	4,2	9,91	відсут. інф.	відсут. інф.
Загалом	≈68,9	≈88,8	≈83	≈110,2	≈783,3	≈673,1	≈1286

¹⁵ Обзор Волинской губернии. Приложение ко всеподданнейшему отчету волинского губернатора. Житомир: Волинская губ. тип., 1886–1915.

¹⁶ Обзор Волинской губернии за 1885 г. ... Житомир, 1886. С. 22; Там же ... за 1886 г. ... Житомир, 1887. С. 30; Там же ... за 1895 г. ... Житомир, 1896. С. 22; Там же ... за 1895 г. ... Житомир, 1900. С. 26.

¹⁷ Там же ... за 1903 г. ... Житомир, 1904. С. 38; Там же ... за 1906 г. ... Житомир, 1907. С. 26; Там же ... за 1909 г. ... Житомир, 1910. С. 39; Там же ... за 1909 г. ... Житомир, 1913. С. 57.

¹⁸ Складено за: Обзор Волинской губернии ... [вказані роки].

Крім того, «Огляди» зафіксували окремі соціально-економічні показники, наприклад загальні обсяги виробництва в окремих центрах (див. фото із даними за 1885 р.) та детальну промислову статистику, а також розподіл міського населення і решти проживаючих у повітах залежно від видів діяльності (промислів). Серед відповідних категорій: зайняті у харчовій промисловості, виробництві одягу, побутовому обслуговуванні та ін.¹⁹ Подекуди міста та деякі містечка Волинської губернії окремо фігурують в інформації про стихійні лиха (пожежі) і розміри збитків від них, влаштування пожежних частин, кількість пацієнтів міських та в'язничних лікарень, смертність від нещасних випадків і насилля, чисельність навчальних закладів, витрати на утримання в'язниць, тощо.

Г о р о д а .	Сумма произ-водства (въ тысячахъ рублей).
Житомиръ . . .	263,5
Новоградволянскъ . . .	89,2
Дубно . . .	35,1
Старокостянтиновъ . . .	29,4
Острогъ . . .	21,6
Кременецъ . . .	18,4
Ковель . . .	16,2
Владимірволянскъ . . .	15
Заславль . . .	9,9
Ровно . . .	9,4
Луцькъ . . .	4,7
Овручъ . . .	1,1

**Обзор Волынской губернии за 1885 г.
Житомир, 1886. С.15**

Заключна група довідкової літератури, кожне видання якої присвячене окремому місту, хоч і відносно кількісна, втім презентує інформацію переважно релігійного характеру.

Деякі відповідних праць (про Кременець, Заслав, Володимир-Волинський та Старокостянтинів) належить перу відомого історика-краєзнавця М.І. Теодоровича, який отримав духовну освіту та мав досвід роботи у Волинській духовній семінарії. Його книги мали широкий історичний контекст, окрема увага приділялася періоду перебування у складі Російської імперії, починаючи із кінця XVIII ст., відомостям про православні церкви, які існували на той час і у попередні періоди. Подекуди виклад набував яскравого ідеологічного спрямування, із регулярними вкрапленнями фраз про регіон або конкретне місто як «древньоросійський православний Західний край», «древне надбання Росії»; про тутешній «могутній вплив російського духу» і т. п.²⁰

По відношенню до Старокостянтинова зустрічаємо досить критичну характеристику санітарно-гігієнічного стану: «з огляду на відсутність бруківок, у місті буває в непогоду непрохідна багнюка». М. Теодорович додатково назвав декілька загальних причин тутешньої антисанітарії: 1) розташування поблизу двох річок, у які жителі скидали відходи та нечистоти; 2) робота водних млинів сприяла утворенню озера без стоків із берегами порослими цвіллю; 3) велика кількість єврейського населення, «брудного та неохайного»; 4) майже у центрі міста, на березі річки, розташована скотобійня, відходи з якої теж кидалися у водойму; 5) відсутність стічної каналізаціи у умовах розташування міста на рівнині; 6) негативна роль кладовищ: «православне відділене лише канавою, римо-католицьке – вулицею, старе єврейське – знаходиться у самому місті, на березі річки»²¹.

У цілому, невеликий об'єм подібних видань і загалом відносна уповільненість урбаністичних процесів на Волині у досліджуваній період обумовила відсутність ґрунтовних спеціалізованих видань, на зразок тих, які мали такі найбільші українські міста як Одеса, Київ, Харків чи Катеринослав. Окремо доцільно назвати невелику розвідку Т. Вержбицького про Житомир²² та дослідження М. Зуца про

¹⁹ Обзор Волынской губернии за 1885 г. ... Житомир, 1886. С. 12–13.

²⁰ Теодорович Н.И. Город Кременец ... С. 35, 37; Его же. Город Заславль ... С. 37; Его же. Город Владимир ... С. 22.

²¹ Его же. Город Староконстантинов ... С. 68.

²² Вержбицкий Т.И. Краткое описание города Житомира. Житомир, 1889. 32 с.

Старокосянтинів²³. Останнє цікаве тим, що його значна частина стосується становища і розвитку міста на початку 1880-х рр.: зовнішнього благоустрою, водопостачання, землеволодіння, соціально-професійної диференціації жителів, громадського життя, державний і муніципальних установ та організацій, розвитку освіти, системи управління, тощо. На початку книги автор щиро зізнався: «Говорячи відверто, спочатку ми навіть не могли зрозуміти, який це може бути опис міста, якщо в ньому рівно нічого немає, що можна було б описувати. Бруд, сморід, гній, і, мабуть, ще здивування, – як тут могли поселитися люди – і тільки»²⁴. Лише у процесі роботи ця думка змінилася і перед М. Зуцом постала досить різноманітна і складна картина, яку він намагався описати максимально об'єктивно. Про це свідчить інформація про збитки від таємної безпатентної продажі вина; про наявність заборгованості Старокосянтинова, яка виникла у зв'язку із необхідністю оренди приміщень для квартирування військ; про поганий санітарно-гігієнічний стан (утім, знову не обійшлося без звинувачень у цьому єврейського населення) та ін.²⁵

Таким чином, у другій половині XIX – на початку XX ст. було надруковано досить велику кількість довідкової літератури, присвяченої Волинській губернії та безпосередньо її містам.

Teodorovich, N.I. (1890). Gorod Kremenec Volynskoj gubernii: Cerkovno-istoricheskij ocherk. Pochaev. [in Russian].

Teodorovich, N.I. (1891). Gorod Zaslavl Volynskoj gubernii. Istoricheskij ocherk. Pochaev: Tip. Pochaevo-Uspenskoj lavry. [in Russian].

Teodorovich, N.I. (1893). Gorod Vladimir Volynskoj gubernii v svyazi s istoriej Volynskoj ierarhii. Istoricheskij ocherk. Pochaev. [in Russian].

Відповідні видання зазвичай мали певне тематичне спрямування і, залежно від цього, власну специфіку інформаційного наповнення. Книги, підготовлені за участі Воєнного відомства вирізнялися наявністю даних стратегічного характеру (наприклад, про розвиток інфраструктури), які могли бути корисними у випадку війни. Довідники Міністерства внутрішніх справ презентували статистику промислового та фінансового характеру, адже саме це відомство відповідало за розвиток міського господарства. Інші видання, надруковані під егідою Волинської єпархії, рясніли відомостями про православні церкви та релігійний розвиток. Тим не менш, практично у кожному із перерахованих досліджень можна знайти загальні історичні відомості та поточні демографічні показники. Об'єднувало їх і антисемітське спрямування: чисельне у містах єврейське населення, відповідно до загальної політичної кон'юнктури, часто звинувачувалося в негігієнічності та торговельно-фінансовому засиллі. Загалом, варто констатувати, що вивчати історію міст Волинської губернії (як і будь-якого іншого регіону) вказаного періоду варто досліджувати на основі широкого кола різнопланових джерел, не обмежуючись винятково довідковою літературою, яка, тим не менш, в окремих випадках також має важливе значення.

References

Teodorovich, N.I. (1894). Gorod Starokonstantinov Volynskoj gubernii, osnovannyj v 1561 godu knyazem Konstantinom Konstantinovichem Ostroz-hskim. Istoricheskij ocherk. Pochaev. [in Russian].

Verzhbickij, T.I. (1889). Kratkoe opisanie goroda Zhitomira. Zhitomir. [in Russian].

Zuc, N.I. (1884). Opisanie goroda Starokostantinova ot nachala osnovaniya do nashih dnei (1561–1884). Starokonstantinov. [in Russian].

²³ Зуц Н.И. Описание города Старокосянтинова ...

²⁴ Там само. С. III.

²⁵ Там само. С. 64, 67.